

Tanpınar Düşüncesinde Bergsonist Temayüller ve Tezahürler

Deniz Depe
Doktora öğrencisi

Özet

1921'de çıkmaya başlayan *Dergâh* dergisi ve bilhassa Mustafa Şekip Tunç aracılığıyla Türk düşünürünün tanıştığı Bergson felsefesinin benimsenmesinde Tanzimattan beri gündemde olan pozitivist-bilimist algının doğurduğu sıkıntı ve savaş yıllarının atmosferi etkili olmuştur. Bu felsefe, Türk münevveri için bir umut olmuş; hem batıdan bir düşünür olması hem de medeniyetimizi oluşturan dini-manevi değerlere uygunluğu sayesinde edebiyat dünyasını da etkisi altına almıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar da Bergson felsefesini benimseyenlerden biridir. Eserlerinde Bergson'un etkisi net bir şekilde görülmekle birlikte, Bergson'u takip ettiğini ve etkilendiğini kendisi de söyler. Bu çalışmada, Bergson'dan ve felsefesinden bahsedilecek; Türk düşüncesindeki etkisine de değinilerek, Tanpınar'daki Bergson etkisi, Huzur romanından hareketle gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Bergson, Ahmet Hamdi Tanpınar, Huzur, Zaman felsefesi.

Abstract

The reason for the adoption of the Bergson philosophy, which was introduced in 1921 by *Dergah* magazine and in particular by Mustafa Şekip Tunç, is the annoyance of the positivist-scientist and the atmosphere of the war years since Tanzimat. This philosophy has been a hope for Turkish humility; both because it is a thinker from the West and because of its compatibility with the religious and spiritual values that make up our civilization, it has also affected the literature world. Ahmet Hamdi Tanpınar is one of those who adopt the Bergson philosophy. Although Bergson's influence is clearly seen in his works, he also tells Bergson that he is following and influenced. In this work, Bergson and his philosophy will be mentioned; referring to the influence of the Turkish thought, Bergson effect in Tanpınar will be tried to be shown with the movement of *Huzur* novel.

Keywords: Bergson, Ahmet Hamdi Tanpınar, Huzur, Time philosophy.

1. Henri Louis Bergson ve Türkiye'deki Etkisi

1.1. Bergson'un Hayatı ve Eserleri¹

Yahudi asıllı olan Henri Louis Bergson, 18 Ekim 1859'da Paris'te, Polonyalı bir baba ile İngiltereli bir annenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Öğrenim hayatı Paris ve Londra'da geçen Bergson'un matematiğe özel bir yeteneği vardır. On sekiz yaşındayken, bu alanda bir ödül sahibi olmuş; Pascal tarafından çözümsüz bırakılan bir problemi çözebilmiştir. Fakat matematiği yorucu bulan filozof, felsefeyi tercih etmiştir.

Yirmi iki yaşında Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirerek öğretmen olmuş ve bir dönem liselerde felsefe öğretmenliği yapmıştır. Verdiği dersler genellikle psikoloji, metafizik, ahlak, politika, modern ve çağdaş felsefe tarihi ve antik felsefe üzerinedir. Aynı zamanda 1900'e kadar Ecole Normale Supérieure'de konferansçı olarak çalışmıştır. Daha sonra Collège de France'de felsefe profesörü olarak ders vermiştir. Verdiği derslere ilgi çok yoğundur, öğrencilerin yanı sıra Paris'in elit tabakası da onun derslerini takip etmektedir.

1891'de evlenen; 1901'de Ahlâkî ve Siyasî Bilimler Akademisi'ne, 1914'te Fransız Akademisi'ne üye seçilen Bergson'un eserleri 1914'te Katolik kilisesi tarafından yasaklanmıştır. Cenevre'de kurulmuş olan Uluslararası Bilimsel İşbirliği Komisyonu'nun ilk başkanıdır ve bu görevini 1925 yılına kadar sürdürmüştür. 1924'te sağlık sorunları nedeniyle inzivaya çekilir ve sekiz yıl evden dışarı çıkmaz. 1927'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan Bergson, 3 Ocak 1941'de, 82 yaşındayken, işgal altındaki Paris'te zatürreden ölür. "Süreç filozofunun" Türkçe'de yayınlanan eserleri şöyle sıralanabilir:

- Gülme Nedir Kime Gülüyoruz (1921)
- Bergson ve Kudret-i Ruhîyeye Dair Birkaç Konferans (1923)
- Şuurun Bila-vasıta Mutaları Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye (1928)
- Ahlak ve Dinin İki Kaynağı (1933)
- Bergson ve Manevi Kudrete Dair Birkaç Konferans (1934)
- Yaratıcı Tekamül (1934)
- Gülme (1945)
- Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri (1950)
- Zihin Kudreti (1959)

¹ Bu başlık altındaki tüm bilgiler şu iki kaynaktan derlenmiştir: Levent Bayraktar-Demet K. Taşdelen (2004), "Bergson, Henri-Louis", *Felsefe Ansiklopedisi*, Babil Y., C.2, s.302-317; Mustafa Şekip Tunç (1986), "Bergson'un Felsefesi", *Yaratıcı Tekamül*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, s.I-LII.

- Düşünce ve Devingen (1959)
- Metafiziğe Giriş (1998)
- Madde ve Bellek (2007)

1.2. Bergson'un Felsefesi

Bizde ilk Bergson çevirilerini yapan Mustafa Şekip Tunç, çevirdiği eserlerden biri olan *Yaratıcı Tekamül*'ün önsözünde Bergson'un felsefesini anlatır. Tunç'un belirttiğine göre Bergson, gelenekçi felsefeye ve bilimizme muhaliftir. Teneffüs ettiği felsefe havası; bilimizm, pozitivizm ve relativizmden oluşmaktadır. Hegel'in "Reel olan her şey aklî, aklî olan her şey reeldir" (Tunç, 1986, s. III) aforizması, o dönem felsefesine hakim olan mantığı gösterir niteliktedir. Kainatın "bir" olduğunu, her şeyin ilmi bilgi ile idrak olduğunu düşünürler; metafiziği imkansızlık ve cahillik olarak görürler. Ruhiyatın mümkün olmadığını savunan bu düşünürler, şuur denilen şeyin de bir gölge-olay, yani beyindeki hareketlerin neticesi olduğunu iddia ederler. Onlara göre ruh, bedenın hizmetçisidir, beden ise evrensel mihanikliğin, yani maddi alanın bir parçasıdır. O halde hürriyet denilen şey de yoktur (Tunç, 1986, s. III-IV). Bu devrin edebiyatçıları da benzer düşüncededir: "Bu devrin Maupassant ve Zola gibi en kuvvetli romancıları, insanı, dış âlemin intıbalariyle mizacın içtepilerine esir bir makine gibi gösteriyorlardı. Ruh ve hayat hakkında henüz pek mahdut vaka ve tecrübelerle dayanarak verilen bu evrensel hükümler gitgide bütün ruhları kaba bir maddecilik çemberine almıştı" (Tunç, 1986, s. V).

1880'lere kadar maddecilik hakimiyetini sürdürmüştür ve Bergson, içinde bulunduğu felsefi anlayışa savaş açar. Tunç, yazdığı önsözde Bergson'un bilimistlere, pozitivistlere ve relativistlere verdiği cevaplardan da bahseder. Taine'in öncülüğünü yaptığı bilimistlere verdiği cevapta, kainatın onların iddia ettiği gibi tek olmadığını, en az iki tane olduğunu söyler. Bu iki kainat, fizik ve metafiziktir. Comte gibi pozitivistlere cevaben ise metafiziğin mümkün olduğunu, onun da kendine mahsus konusu ve metodu olduğunu ifade eder. Diğer ilimlerden ayrı ve başlı başına bir ruhiyet mümkündür ve şuuru bir gölge-olay sayan teori abestir. Kantçı relativistlere de determinizmin yalnız hammadde alanında geçerli olduğunu hatırlatır. Ruh için hürriyetin var olduğunu savunur (Tunç, 1986, s. VI-VII).

Bergson'un yaşadığı yıllarda kendisinin de çalışmaları sunduğu Sorbonne'un resmi felsefe doktrini Kantçılıktır. Bu doktrin, iki şey savunur:

1. İlim bilgisinden başka bir bilgi yoktur.
2. Biricik bilgi vasıtası zekâdır (Tunç, 1986, s. IX).

Mustafa Şekip Tunç, Bergson'un Kantçı doktrine verdiği cevabı dört maddede toplarlar:

1. İlim bilgisinden başka bir bilgi daha vardır: Felsefe bilgisi; zekâdan ayrı bir bilgi vasıtası daha vardır: Sezgi (intuition).
2. [...] Hayatın bilgi vasıtası ise zekâ olmadığından bu alandaki mutlak hakikate ancak sezgi ile erişilebilir. [...] Bir de olay (phenomene) ve varlık diye eskiden beri kabul edilen iki ayrı şey yoktur. Bütün varlıklar bir süreklilikten, yani daimi ve hür bir oluştan ibarettir.
3. Kainat, statik yani durgun olmaktan çok uzaktır. [...]
4. Süre, yahut oluşun mevcudiyeti, öldürülmüş olan hürriyeti diriltmiştir; esasen hürriyet ile süre birbirlerinin aynıdır (Tunç, 1986, s. X).

Bergson; bilimizm, pozitivism ve rölativizmin yanında entelektüalizmi de eleştirir. “O, zekânın realiteyi kavramaya muktedir olduğu fikrinin karşısında yer alır ve bu fikre karşı en önemli itirazları getiren filozof olarak bilinir. Ona göre zekâ, ancak maddeye hâkim olabilir. Fakat hayat alanında yaya kalır çünkü hayatı anlamak için teşekkül etmemiştir. Zekâ, başlı başına ne hayatı, ne ruhu, ne yaratmayı, ne oluşu, ne süreyi ve hatta ne de kâinatı anlayabilir” (Bayraktar, 2010, s. 33).

Burada Bergson'un itiraz ettiği bir diğer isim olan Darwin'e de değinmek gerekir. Filozof, “insanın aşağı hayvanlardan türemediğini, tersine, hayvan türlerinin insana doğru giden gelişme yolunda yolda bırakılmış bozuk-çatlak ürünler olduğunu” iddia etmiştir (Bayraktar, 2010, s. 28).

Bergson'un itiraz ettiği isimler ve felsefî görüşleri kısaca özetledikten sonra, onun görüşlerine ve önerdiği felsefî mekanizmaya değinmek gerekir. Levent Bayraktar, “düalist spiritüalist” olduğunu söylediği Bergson felsefesinin “parça ile bütünü sürekli irtibatta tutan dinamik bir bütünlük arz” ettiğini söyler (Bayraktar, 2010, s. 22).

Bergson'da madde ve hayat (temelde ruhsal bir kaynaktan doğduğu için madde ve ruh da denilebilir) iki farklı niteliğe sahiptir. Madde kendi kendini bozan, hayat kendi kendini yapan, oluşturan bir realitedir. Ayrıca

madde inen, hayat ise çıkan bir harekettir. Fakat Bergson'da maddenin de hayatın da kaynağı ruh'tur. Madde; hayat hamlesinin² patlamalarla açılımı sırasında geride bıraktığı atık ve artıktır. Başlangıçta pür/salt spiritüel olan hayat hamlesi üç doğrultuda hayatın çeşitli nitelik ve zenginliklerini yaratmıştır. Bunlar bitki, hayvan ve insan boylarıdır. Hayat hamlesinin kendisini en tam ve özgür açabildiği varlık insandır (Bayraktar, 2010, s. 22-23).

Felsefeye sezgi yöntemini getiren (Bayraktar, 2010, s. 23) Bergson'a göre varlık statik değil, dinamikdir. Statik unsuru madde, dinamik unsuru hayat olarak açıklar; "varlığı statik ve kavramsal yapısıyla analiz ederek bilme, zeka ile bilmedir, dinamik, canlı ve oluş halinde bilme, sezgi ile bilmedir" der (Bayraktar, 2010, s. 30).

Varlığı sürekli bir oluş olarak kabul eden filozof, hayat hamlesinin iç güç kaynağının Tanrı olduğunu iddia eder (Bayraktar, 2010, s. 29). Levent Bayraktar, Bergson felsefesini kısaca şöyle özetler: "Bergson'a göre bilimsel bilgiden başka bir bilgi daha vardır; felsefi bilgi. Zekâdan ayrı bir bilgi vasıtası daha vardır; sezgi" (Bayraktar, 2010, s. 30).

Ruh ile beden farkını, iki farklı süreye sahip olmaları olarak açıklayan (Bayraktar, 2010, s. 31). Bergson'un zaman algısına da değinmek gerekir. Bergson, zamanı somut ve soyut olarak ayırır. Soyut zaman; saat, gün, yıl gibi birimlerle ölçülebilen, asla geriye dönüşüm mümkün olmadığı, sürekli ilerleyen bir zamandır ve gerçek değildir. Gerçek olan somut zamandır ve "bilinç hallerimizden başka bir şey değildir" (Bayraktar, 2010, s. 31). Bilinç zamanı hem geçmişini hem şimdikiyi içinde barındırır ve geleceği de öngörür. Bergson, bilinç hallerinin akışında hiç kesinti olmadığını, bütün değişmelerin hissedilmeyecek derecede yavaş olduğunu ve bu değişmelerin her birinde bilincin bütün geçmişinin yoğunlaşmış bir biçimde bulunduğunu söyler (Bayraktar, 2010, s. 31). Bu durumu Bergson, kartopu örneği ile açıklar. Bilinç, yerde sürekli yuvarlanan kartopu gibidir; içinde geçtiği yollardaki karı da barındırır ve ilerledikçe geçeceği yollardan toplanacak kar da bellidir. Böylece hem geçmişini, hem şimdikiyi hem geleceği içinde barındırır. Biz, anımsamalarla sık sık

² Hayat hamlesi (élan vitale): Bergson'un evrim anlayışı türünden, mekanik olmayan yaratıcı evrim görüşlerinde, canlı varlıkların zaman süreci içinde, nasıl ve niçin giderek daha karmaşık varlıklara doğru evrim geçirdiğini açıklamak için kullanılan terim. (Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Y., İstanbul, 2010.)

geçmişe, hayal kurarak da geleceğe gidebiliriz. İşte Bergson'un gerçek kabul ettiği zaman, bu şuur zamanıdır.

Sonuç olarak Bergson felsefesinin ana hatlarını şu maddeler halinde toplamak mümkündür:

1. Kainat en az ikidir: fizik ve metafizik.
2. Metafizik mümkündür, kendine mahsus konusu ve metodu vardır.
3. Diğer ilimlerden bağımsız bir ruhiyat mümkündür.
4. Şuuru bir gölge-olay sayan teori abestir.
5. İlim bilgisinden başka bir bilgi daha vardır, o da felsefedir.
6. Zekadan başka bir bilgi vasıtası daha vardır, o da sezgidir.
7. Mutlak hakikate ancak sezgi ile ulaşılabilir. Tek başına zeka ile hayatı, ruhu, yaratmayı, oluşu ve kainatı anlamak mümkün değildir.
8. Olay ve varlık diye iki ayrı şey yoktur. Varlık, sürekli bir oluştan ibarettir.
9. Kainat statik değil, dinamiktir. Statik unsur maddedir, dinamik unsur ise hayattır.
10. İnsan aşağı hayvanlardan türememiştir. Tersine, hayvanlar insana doğru giden gelişme yolunda yolda bırakılmış bozuk-çatlak ürünlerdir. Madde ve hayat iki farklı şeydir. Madde hayat hamlesinin patlamasının ardından geride kalan artıktır.
11. Maddenin ve hayatın kaynağı ruhtur.
12. Hayat hamlesinin kaynağı Tanrıdır.
13. Soyut zaman saat, gün, yıl ile ölçülen zamandır, gerçek değildir. Somut olan gerçek zaman, şuur zamanıdır.

1.3. Bergson Felsefesi'nin Türkiye'deki İlk Temsilcileri ve Etkisi

Bergson'un kendini içinde bulduğu felsefi ortamın pozitivist ve bilimist bir çerçevede olduğundan bahsetmiştik. Türk düşüncesinde Bergson'un keşfedildiği yıllarda da Tanzimattan bu yana süre gelen pozitivistleşme/pozitivistleştirme süreci devam etmektedir (Bayraktar, 2009, s. 613).

Bergson felsefesi, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Hayat*, *Mihrap*, *Dergâh* gibi dergilerle Türkiye'de tanınmıştır (Bayraktar, 2010, s. 33). Bu dergilerden en çok *Dergâh*

ön plana çıkar, bunun sebebi de Mustafa Şekip Tunç'tur. Türkçe'deki ilk Bergson çevirilerini yapan Mustafa Şekip Tunç, "bir yandan Bergson'un bazı konferans ve makalelerini tercüme ederek Türk entelektüel kamuoyuna tanıtırken, bir yandan da Bergsoncu denebilecek makaleler kaleme almıştır" (Bayraktar, 2009, s. 613). Bergson hakkında olumlu ya da olumsuz yazılar yazan, ondan çeviriler yapan diğer isimler ise şöyle sıralanabilir: Subhi Ethem, Rıza Tevfik, Mehmet Emin Erişirgil, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. Bu isimlerden Mehmet Emin Erişirgil, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Mustafa Şekip Tunç; *Dergâh*'taki Bergsoncu üç önemli isimdir. Kuşkusuz *Dergâh*'ta yazan Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi yazar ve şairler de bu felsefi havaya katkısı olan isimlerdir. "Dergâh yazarlarının üzerinde uzlaştıkları temel hususlar; ruh ve hayatın maddeye karşı önceliği, dönüştürücü kuvveti ve üstünlüğüdür. Böylece dergide, felsefeci yazarlarının verdiği istikametle kısa zamanda irrasyonalist, antientelektüalist, antipozitivist, antimateryalist, antisosyolojist bir felsefi tavır alış sergilenmiştir" (Bayraktar, 2009, s. 613).

Bayraktar, Bergsonculuğun Türkiye'de bir umut felsefesi olarak algılandığını (Bayraktar, 2009, s. 617) söylerken haklıdır. Tanzimatla birlikte pozitivizmin hayatımızdaki yeri hızla artmış, çöküş süreciyle paralel bir umutsuzluk da bu sürece eşlik etmiştir. "Bu bağlamda yeni bir medeniyet tasavvuru, yeni bir tarih görüşü, yeni bir değerler manzumesi ve yeni bir insan anlayışı kurgulamak ihtiyacı hissetmiş" (Bayraktar, 2009, s. 617) olan aydınlar, pozitivizmi öteleyen ve sezgiye kıymet veren bu felsefeye bir mücadele yöntemi olarak sarılmışlardır.

Elbette Bergson'u benimsemeyip, *Dergâh* çevresini ve Mustafa Şekip Tunç'u eleştirenler de olmuştur. Buna örnek olarak *Kadro* dergisini ve Şevket Süreyya'yı gösterebiliriz. Mustafa Şekip Bey, *Yeni Türkiye Mecmuası*'nın ilk sayısında *Kadro* dergisine hitaben açık mektup yayımlayınca, Şevket Süreyya Bey de bu açık mektuba dergisinde cevap verir (Aydemir, 1932, s. 43-50). Aydemir, son derece kibar bir üslupla verdiği cevapta Bergson felsefesini tartışarak, bu felsefenin neden kendilerine uygun bir felsefe olmadığı meselesini açıklığa kavuşturmak ister: "Biz, inkılâpçı, cemiyetçi, maddeci ve dinamik bir felsefeye muhtacız. Kadro, ancak, bir cemiyet hareketi olan ve harpsonunun bütün cemiyet hareketleri içinde, içtimaîliği, kanuniyeti ve tarihî zarureti, yani Bergsonizmin berveçhi peşin reddettiği bütün vasıfları en ziyade temsil eder hareketlerinden biri olan Türk inkılâbının muhtaç olduğu inkılâpçı, cemiyetçi, maddeci ve dinamik izah tarzını müdafaa için çıkıyor" (Aydemir, 1932, s. 44).

“Bergson felsefesine dayanan modern bir metafizik anlayışla, bir ‘Doğu Rönesansı’ fikrini öne çıkarmakta geçmişe dayalı ancak değişime açık bir dünya görüşünü savunmakta” (İmamoğlu, 2003, s. 135) olan *Dergâh* çevresi böylece batıcı ama pozitivist olmayan, yenilikçi ancak geçmişi silmeye kalkmayan bir felsefi düşüncenin etrafında toplanmışlardır.

2. Ahmet Hamdi Tanpınar’da Bergson Felsefesinin İzleri ve *Huzur* Romanından Örnekler

İbrahim Şahin’in *Haz ve Günah* isimli Tanpınar yorumunun son bölümündeki ara başlıklardan birisi Henri Bergson’dur (Şahin, 2012). Şahin, Tanpınar’ın Bergson’la münasebetinin muhtemelen 1921’de çıkmaya başlayan *Dergâh* dergisi sayesinde başladığını söyler.³ Yani Tanpınar, birçok diğer isim gibi Bergson’u öncelikle Mustafa Şekip Tunç’tan öğrenmiştir. Kendisi de o dönemi ve çevresini şu cümlelerle anlatır:

Rıza Tevfik’in ve bilhassa *Dergâh*’ta Şekip’in çalışmaları ile Durkheim, Bergson’un karşısında geriledi. Her cins sanatkâr gibi mücerret fikirden pek hoşlanmayan, realite üzerinde kendi sezisiyle düşünmeyi tercih eden Yahya Kemal bir gün Şekip Bey’e ‘Şekip, biz hepimiz Bergsoncuyuz’ demişti. Bu biraz da yarı şaka olarak söylenmiş bir sözdü. Fakat bir hakikati ifade ediyordu. Bergson bize sadece felsefesini nakleden hocalarla gelmiyordu. Her büyük feylesofun etrafında yetişen muharrirlerin edebiyatımıza yaptıkları tesirle de edebiyatımıza girmişti (Tanpınar, 2002a, s. 134).

Tanpınar, 20. yüzyılın başlarını “Freud’un, Bergson’un gayrişuur ve şuur altı nazariyelerinin, zaman telâkkilerinin, sürrealist şiirin rüyasının, yeni katolik cereyanlarının, sürat ve makine hayranlıklarının birbirine karıştığı” (Tanpınar, 2002b, s. 255) seneler olarak niteler. Bergson’un yaşadığı döneme olan etkisini dile getirmekle kalmayan yazar, kendisinin de Bergson’dan etkilendiğini söylemekten çekinmez: “Şiir ve san’at anlayışında Bergson’un zaman telâkkisinin mühim bir yeri vardır” (Tanpınar, 1969b, s. 572).

³ Ahmet Hamdi Tanpınar ve Bergson ilişkisi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şerif Eskin, *Zaman ve Hafızanın Kıyısında Tanpınar’ın Edebiyat, Estetik ve Düşünce Dünyasında Bergson Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Tanpınar, aynı zamanda Bergson felsefesine bir kurtarıcı gibi bakmaktadır: “Ziya Bey⁴ kendisini intihara kadar götüren bu buhrandan Bergson’un eseriyle kurtulur (Tanpınar, 1969c, s. 108). Yazara göre Bergson felsefesi, aydını yaşadığı varoluşsal buhrandan kurtarmakla kalmaz, edebiyatı da değiştirir: “Bergson’un zaman telâkkisinden, Freud’un insan hayatına getirdiği hususî aydınlıklardan sonra, şiir ve roman elbette eski şeklinde devam edemez, hatta aynı dili kullanamazdı” (Tanpınar, 1969a, s. 540).

Tanpınar’ın Bergson’u andığı durumlardan ve onun Bergson’a bakış açısından kısaca bahsettikten sonra, kendisinin sanatında ve medeniyet anlayışında Bergson felsefesinin etkisine de bakmak gerekir. Hilmi Yavuz, Tanpınar şiirinin modern Türk şiiri bağlamında ayrıcalıklı bir yere sahip olmasını felsefi konumuna bağlar ve “Bergson felsefesinin Freud’un psikanaliz kuramı ile birlikte Tanpınar şiirinin anlaksal yapısını” kurduğunu söyler, şiirlerinden örneklerle bu görüşünü destekler (Yavuz, 2001). Burada söz konusu olan asıl mesele Bergson’un zaman algısıdır. Somut zamanı parçalanmaz bir bütün kabul eden, geçmişini bugünün içinde var sayan felsefe, “Ne içindeyim zamanın,/ Ne de büsbütün dışında;/ Yekpâre, geniş bir ânın/ Parçalanmaz akışında” (Tanpınar, 2011b, s. 19) dizelerinde kendini fazlasıyla belli ettiği gibi şairin medeniyet algısında da kendisini gösterir.

“Medeniyet bir bütündür” (Tanpınar, 2000, s. 25) diyen Tanpınar, bu cümlesiyle medeniyetin değişse de geçmişi içinde barındırdığını kast etmektedir. Birbirlerinden farklı ama birbirlerinin devamı olan nesiller, bugünkü medeniyeti hazırlamıştır. “Vâni Efendi’de Zembilli Ali Efendi, Zembilli Ali Efendi’de ilk İstanbul Kadısı Hızır Bey, Bursalı İsmail Hakkı’da Aziz Muhmud Hüdaî, Hüdaî’de Üftâde, Üftâde’de Hacı Bayram, ondan Yunus Emre, Yunus’ta Mevlânâ aynı ocağın ateşiyle devam” (Tanpınar, 2000, s. 26) etmektedirler. Tıpkı zaman gibi, medeniyet de bir kartopu gibi büyümektedir; içinde geçmişi büyüterek ve parçalanmadan devam eder. Tanpınar da “Onlar parçalanmış bir zamanı yaşamıyorlardı. Hâl ile mazi zihinlerinde birbirine bağlıydı” (Tanpınar, 2000, s. 26) derken bu bütünlük fikrine işaret etmektedir. Tanzimattan sonra devam ve bütünlük fikrini kaybettiğimizi düşünen (Tanpınar, 2000, s. 27). Tanpınar için Bergson, elbette bir “kurtarıcı felsefe” konumunda olmuştur.

Beş Şehir’de Bursa’yı okurken de zaman ve medeniyet algısının nasıl bir bütünlük halinde olduğunu görebiliriz. Bilhassa şu cümleler, doğrudan Bergson’un zaman anlayışına göndermedir:

⁴ Ziya Gökalp

“Bursa’da ikinci bir zaman daha vardır.” diye düşünülebilir. Yaşadığımız, gülüp eğlendiğimiz, çalıştığımız, seviştığımız zamanın yanı başında, **ondan daha çok başka, çok daha derin, takvimle, saatle alâkası olmayan;** sanatın, ihtirasla, imanla yaşanmış hayatın ve tarihin bu şehrin havasında ebedî bir mevsim gibi ayarladığı velût ve **yekpare bir zaman...** Dışarıdan bakılınca çok defa modası geçmiş gibi görünen şeylerin, bugünkü hayatımızda artık lüzumsuz zannedebileceğimiz duyguların ve güzelliklerin malı olan bu zamanı **bildiğimiz saatler saymaz,** o sadece mazisinde yaşayan bir geçmiş zaman güzeli gibi hâtıralarına kapanmış olan şehrin nabzında kendiliğinden atar (Tanpınar, 2004, s. 94).

Bergson’un “durée” esaslı zaman algısının Tanpınar’da “yekpare zaman” şeklinde görüldüğü anlaşılmaktadır (Şahin, 2012, s. 470). Bergson’un zaman algısını en kolay takip edebileceğimiz eser olan *Huzur* romanında da, Bergson sadece zamanın teknik kullanımında değil, Mümtaz’ın yaşadığı “iç zaman”da da görülür (Şahin, 2012, s. 471). Roman, aslında Mümtaz’ın İhsan için hastabakıcı aradığı bir günden ibarettir. Gerçek zaman bu kadar kısa bir zaman dilimiyken, romanın dört bölümden ve dört yüz sayfayı aşkın bir hacimden oluşabilmesini sağlayan şey, işte bu “iç zaman”dır. Bergson’un “şuur zamanı” dediği şey, *Huzur*’da geriye dönüş, anımsama, hayal etme gibi roman teknikleriyle sağlanmış ve soyut zamanı aşmıştır. “Bergson gerçek deneyim koşulu olarak süreyi seçer- mevcut bir kişinin yaşanmış süresini” (Goodchild, 2005, s. 49). Mümtaz’ın bilinci, yani şuur zamanı aynı zamanda Mümtaz’ın deneyim süresidir.

Bergson’un “istençli ve istençsiz hatırlama” dediği şey, Tanpınar’da hep “istençsiz hatırlama”dır (Şahin, 2014). Geçmişe doğru genişleyen ve geçmişi şimdiye taşıyan “anımsama” hep başka bir şeyin tetiklemeyle, ansızın, istençsiz olarak olur. Örneğin İhsan’a hastabakıcı ararken girdiği bir yan sokak, ona birden Nuran’ı anımsatır: “Mümtaz, yan sokaklardan birine saptı... Mümtaz, bir yaz evvel bu sokaklarda, belki bugünkülerden birinde, Nuran’la dolaştığını, Kocamustafapaşa’yı, Hekimalipaşa’yı gezdiklerini düşünüyordu” (Tanpınar, 2011a, s. 22). Böylece bu yan sokak, istençsiz olarak Mümtaz’ı soyut zamandan (saat zamanı) somut zamana (şuur zamanı) atar; Mümtaz, Nuran’la ilgili anılarını hatırlar. “Huzur’u veya Tanpınar’ı okurken şunu bilmeliyiz ki; ‘şuur’ zamanı, aşkta, ölümden ve güzel sanatlarda yaşanabilir. [...] Kâinatla bir olmak, tamlık, tamamıyet, kemal gibi ifadeler,

Tanpınar'ın dilinde, o hâlin diğer karşılıklarıdır. Romansal hakikat veya roman dilinde aynı 'hal', 'büyük inci', 'billur avize', veya 'Nuran' olacaktır" (Şahin, 2012, s. 471).

Bergson, "Kainat en az ikidir: fizik ve metafizik" demişti. Fizik gerçeklik, hem Bergson'un hem Tanpınar'ın kabul ettiği ama tek gerçek olarak saymadığı pozitivist gerçekliktir. Yani, gerçek olan her şey beş duyu organıyla algılanabilir. Tanpınar, beş duyu gerçekliğine karşı çıkar; o, nesneyi sadece fiziki olarak değil sezgisel olarak da tanımlar. Örneğin Huzur'da Nuran'ın detaylı fiziksel özelliklerini bilmeyiz. Saç rengi dışında Nuran'ın neye benzediği hakkında bir fikrimiz yoktur. Çünkü romandaki Nuran, Mümtaz'ın bilincindeki Nuran'dır: "Mümtaz, Nuran'ın aşkıyla bir kültürün mirasını yaşadığını, nevakârın nakış ve çizgisi daima değişen arabeskinde, Hafız Post'un rast semaî ve bestelerinde, Dede'nin uğutusu ömründen hiç eksilmeyecek büyük rüzgârında onun ayrı ayrı çehrelerini, aynı Tanrı düşüncesinin büründüğü değişiklikler gibi gördüğünü söylediği zaman, hakikaten bu toprağın ve kültürün asıl yapıcılarına bir bakımdan yaklaşıyor ve Nuran'ın fâni varlığı gerçekten, bir yeniden doğuşun mucizesi oluyordu" (Tanpınar, 2011a, s. 223).

Yine Mümtaz'ın beş duyu gerçekliğiyle yetinemediğinin, mutlaka sezgilerinin de devreye girdiğinin bir diğer örneği şu cümlede görülebilir: "Yüzü gene kırmızıydı. Göğsü ağır ağır kalkıp iniyordu. Mümtaz, onu sabah ışığında olduğundan çok zayıf buldu. Uzayan tıraşı yüzüne garip bir ifade veriyordu. Sanki, 'Ben İhsan olmaktan çıkıyorum. Yakında herhangi bir şey veyahut bir hiç olacağım. Ona hazırlanıyorum!' der gibi bir hali vardı" (Tanpınar, 2011a, s. 19).

Bu cümleler, bu bakış açısı bize, Tanpınar'ın gerçekliği derinleştirdiğini gösterir. Çünkü tıpkı Bergson gibi Tanpınar'a da beş duyu yetmemektedir.

Burada Tanpınar'ın imge dünyasının "oluş" üzerine kurulu olmasına da değinmek gerekir. Çünkü Bergson etkisi sadece zaman ve medeniyet algısında değil aynı zamanda imge dünyasında da etkili olmuştur. Bergson'un "Varlık, sürekli bir oluştan ibarettir" dediğinden bahsetmiştik. İşte Tanpınar'ın imgelerinde de sürekli bir oluş vardır. Aynı cümle içinde bir şey sürekli başka bir şeye evrilir: "Nereden kabardığı bilinmeyen bir küçük rüzgârla harekete geçen bir bulut parçası, evvelâ bir gül bahçesi oldu, sonra ince ince parçalara ayrılarak ta başlarının ucuna kadar ilerledi ve orada yeleleri alevli siyah bir atın ön ayaklarına doğru bir halı gibi serildi" (Tanpınar, 2011a, s. 227). Burada bulut önce gül bahçesine, sonra bir halıya dönüşür. Yine romandan bir diğer örnek olarak "Belki hayat, hakikaten bazı filozofların

dediği gibi, gülünç bir oyundur. Tam bir ümitsizlik içinde bir yığın karar kılıklı tereddüt ve küçük, ümitsiz savunmalardır, hatta hülyadır. Ama, gerçekten yaşamış bir insanın ömrü yine mühim bir şeydir” (Tanpınar, 2011a, s. 133) cümlesi verilebilir. Burada da hayat önce oyun, sonra savunma, sonra hülya, en son da mühim bir şeye dönüşür. Tanpınar’da birbiriyle alakasız görünen her şey birbirine dönüşerek, birbirine benzeyebilir; bu da onun kainat algısının sürekli bir oluştan meydana geldiğini gösterir. Böylece, Bergson’un “kainat statik değil, dinamiktir” görüşünü de destekler. Gerçekten Tanpınar’da, yukardaki örneklerde de görüldüğü gibi, statik olan maddedir, hayat ise dinamiktir. Mümtaz’ın İhsan’ı tarif ettiği alıntıda, onun fiziksel özellikleri, nesnel bir şekilde tarif edilmiş, İhsan’ın bir “madde” olarak varlığı statik olarak tarif edilmiştir; ancak onun “ruhu”, dinamiktir: “Sanki, ‘Ben İhsan olmaktan çıkıyorum. Yakında herhangi bir şey veyahut bir hiç olacağım. Ona hazırlanıyorum!’ der gibi bir hali vardı” (Tanpınar, 2011a, s. 19).

3. Sonuç

Henri Louis Bergson, 19. yüzyılın pozitivist-bilimist felsefi havasına bir tepki olarak sezgiyi ön plana çıkardığı metafizik bir felsefe önermiştir. Bu felsefe, kainatta sadece fizik değil metafizik de olduğunu iddia eder ve gerçeğin salt beş duyu ile algılanamayacağını savunur. Ona göre gerçeği tam olarak kavrayabilmek için sezgiye de ihtiyaç vardır. Psikolojiyi bir bilim olarak kabul eden filozof, şuuru bir gölge-olay gibi değil, hafıza olarak kabul eder ve ona göre şuurda geçmiş ve şimdi bir aradadır. Bu, onun zaman algısını da “bütün” olarak kurar. Saat zamanını soyut olarak niteler ve gerçek olmadığını savunur. Ona göre zaman tek parçadır ve içinde maziyi taşıyarak sürekli büyür. Bir diğer iddiası da ruhun varlığıdır. Hayatın kaynağının ruh olduğunu söyler ve varlık ona göre sürekli bir oluş halindedir.

1921’de çıkmaya başlayan *Dergâh* dergisi sayesinde de Bergson felsefesi, bilhassa Mustafa Şekip Tunç aracılığıyla Türk aydınının evrenine girer. Bu felsefenin bu kadar benimsenmesinde şüphesiz Tanzimattan bu yana hayatımızdaki ağırlığı artan pozitivist-bilimist algının doğurduğu buhran ve milli mücadele devrinin sıkıntılı havası etkili olmuştur. Bergson felsefesi, aydınlar için bir umut olarak görülmüş; hem batılı olması hem de Türk medeniyetini oluşturan dini-manevi değerlere uygunluğu sayesinde edebiyat dünyasını da etkisi altına almıştır. Bergson etkisinin kendisini yoğun hissettirdiği isimlerden biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar da bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

Tanpınar'ın hem şiirlerinde, hem düzyazılarında hem de romanlarında Bergson'un etkisi net bir şekilde görülmektedir. Bergson'u takip ettiğini ve etkilendiğini kendisi de söyleyen Tanpınar'ın medeniyet algısında geçmişin bu kadar mühim olması da yine Bergson'un zaman ve bütünlük konusundaki fikirleriyle örtüşmektedir. Değişimin kaçınılmaz olduğunu ama değişimle beraber kopuşun olmaması gerektiğini savunan yazar, geçmişin dönüşerek ama kaybolmayarak günümüze taşınması gerektiğini savunur. Onun meşhur aforizması “değişerek devam etmek, devam ederek değişmek” tam da bu fikri özetlemektedir.

Zamanı da yekpare olarak düşünen yazar, eserlerinde hep şuur zamanını kullanmıştır. Onun gerçekliği beş duyu gerçekliği değildir; hem *Beş Şehir*'de anlattığı şehirler, hem makaleleri, hem edebiyat tarihi hem de romanları sezgisel gerçeklikle kurulmuştur. Tanpınar, gerçekliği sezgi yoluyla derinleştirir. Kainatı da sürekli bir oluş içinde kavrar ve imgelerini de oluş üzerine kurar. Tanpınar'da bir şey sürekli başka bir şeye dönüşür, benzer.

Sonuç olarak Ahmet Hamdi Tanpınar'da Bergson etkisi verilen örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızı, Bergson felsefesinin çatısı olan “bütünlük” ve “parçalanamazlık” fikrinin belki de en güzel örneği olan *Huzur*'daki şu cümlelerle bitirmek uygun olacaktır:

Devam etmesi lâzım gelen, işte bu türküdür. Çocuklarımızın bu türküyü söyleyerek, bu oyunu oynayarak büyümesi; ne Hekimoğlu Ali Paşa'nın kendisi, ne konağı, hatta ne de mahallesi. Her şey değişebilir, hatta kendi irademizle değiştiririz. Değişmeyecek olan, hayata şekil veren, ona bizim damgamızı basan şeylerdir (Tanpınar, 2011a, s. 23).

Kaynaklar

1. Aydemir, Ş. S. (1932). "Bergsonizm Yahut Bir Korkunun Felsefî İfadesi". *Kadro*, C.1, S.11, ss. 43-50.
2. Bayraktar, L. (2009). “Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatımızda Dergah Mecmuası ya da Bergsonculuğun Yerli Yorumlanışı”. *Bir Medeniyeti Yorumlamak Ölümünün 50. Yılında Yahya Kemal Beyatlı Sempozyumu, İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası*, S.5, ss. 613-619.
3. Bayraktar, L. (2010). *Bergson'da Ruh-Beden İlişkisi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
4. Cevizci, A. (2010). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
5. Goodchild, P. (2005). *Deleuze&Guattari Arzu Politikasına Giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
6. İmamoğlu, T. (2003). "Ahmet Hamdi Tanpınar'da Süreklilik ve Değişim". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ss. 131-148.

7. Bayraktar, L. Ve Taşdelen, D. K. (2004). "Bergson, Henri Louis". *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul: Babil Yayınları, ss. 302-317.
8. Şahin, İ. (2012). *Haz ve Günah*. İstanbul: Kapı Yayınları.
9. Şahin, İ. (2014). Tanpınar Seminerleri. Eskişehir.
10. Tanpınar, A. H. (1969a). "Ahmet Hamdi Tanpınar'la Bir Konuşma". *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: MEB Yayınları.
11. Tanpınar, A. H. (1969b). "Antalyalı Genç Kıza Mektup". *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: MEB Yayınları.
12. Tanpınar, A. H. (1969c). "Türk Edebiyatında Cereyanlar". *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: MEB Yayınları.
13. Tanpınar, A. H. (2000). "Medeniyet Değişmesi ve İç İnsan". *Yaşadığım Gibi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
14. Tanpınar, A. H. (2002a). "Hasan Âli Yücel'e Dair Hatıralar ve Düşünceler". *Mücevherlerin Sırrı*. İstanbul: YKY.
15. Tanpınar, A. H. (2002b). Zeki Faik ve Büyük Resim. *Mücevherlerin Sırrı*. İstanbul: YKY.
16. Tanpınar, A. H. (2004). *Beş Şehir*. İstanbul: Dergah Yayınları.
17. Tanpınar, A. H. (2011a). *Huzur*. İstanbul: Dergah Yayınları.
18. Tanpınar, A. H. (2011b). "Ne İçindeyim Zamannın". *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
19. Tunç, M. Ş. (1986). "Bergson'un Felsefesi". *Yaratıcı Tekamül*. İstanbul: MEB Yayınları.
20. Yavuz, H. (2001). "Tanpınar ve Bergson". *Zaman Gazetesi*, 26.12.2001.